

پنجابی ناولاں وچ پنجاب وسیب

Abstract:

Novel is reflection of human life. It reveals culture of a society. Punjabi novel is a long story of political, social, economic, religious and moral aspects of Punjab. Punjab has rich culture and through Punjabi novels we can go through all the customs, rituals and relationships of Punjabi culture. Besides cultural aspects, Impacts of history can be felt in these novels. Reflections of Punjab culture on Punjabi novels have been discussed in this article.

Keywords: Novel, Culture, Human, Environment, Bureaucracy, Hospital, Railway, Man-made, Customs, Rituals

ایہ اک حقی گل اے کہ وسیب لوکائی توں پتنگر دا اے۔ پنجاب دی دھرتی بدیسی توماں تے وکھو وکھ قبیلیاں دے راج پٹھاں رہی اے۔ ایس طرح ایہناں توماں دے لوکاں نے پنجاب دے وسیب نوں اپنے لسانی، سیاسی، سماجی تے ثقافتی روایاں تے رجحاناں نال ارتقاء دی پوڑی چڑھن وچ مدد کیتی۔ ایس پاروں سانوں پنجاب دا وسیب بڑا گھیا ہویا ملدا اے۔

اتہاس ول گوہ کریئے تاں پنجاب دے علاقے پوٹھوہار وچ سواں دریا دے کنڈھے پتنگرن والا وسیب اک بھرپور وسیب سی تے ایہو وسوں سارے پنجاب وچ پھری۔ فیر جیویں جیویں حملہ آور آندے گئے اوہناں اتھتھے دے وسیب تے چوکھا اثر پایا۔ مسلماناں دے آون نال پنجاب وچ اسلامی نظریہ حیات نے جنم لیا۔ مسجدیں تے مدرسیاں دے قیام نے وسیب دے مذہبی حیاتی وچ وڈا بدلا پیدا کیتا، ایتھوں دے واسی ہندو، تے غیر مذہب نوں چھڈ کے اسلام قبول کرن لگ پئے۔ فیر ایس دے نال صوفیاء دیاں خانقاہاں تے درگاہاں راہیں پنجاب واسیاں دے عقیدے مضبوط ہو گئے۔ مغلاں نے ایس

دھرتی تے پیر پائے تے پنجاب وچ فن تعمیر، خطاطی، مصوری تے موسیقی دے نال ایس دے وسیب نوں ہور وی رنگین کردتا۔ مسجداں دے محراباں، مناراں، محلاں دی اُساری، منڈیاں تے بازاراں دے قیام تے داخلی دروازاں نے اک تاریخ رقم کردتی جو اتہاس وچ اک حوالہ رکھدی اے۔

سکھاں دے پنجاب تے قبضے توں بعد وسیب وچ سکھی دھرم دے رنگ اُگھڑے۔ اہم علاقیاں وچ گوردوارے تعمیر ہوئے تے گورونامک دیاں یادگاراں دی نیہہ ہور مضبوط کیتی گئی۔ پر ایس دور وچ سکھاں دی خانہ جنگی نے وسیب وچ اخلاقی قدراں دی بڑی بے حرمتی کیتی۔ ہر پاسے سکھا شاہی تے برچھاگردی عام ہوئی۔ انگریز پنجاب وچ اٹھارویں صدی وچ داخل ہوئے۔ اوہناں وسیب نوں اک نویں شکل دتی، ہسپتال، سڑکاں، ڈاک نظام، تعلیم، نہری نظام تے ریلوے دا نظام پنجاب وچ آیا جس کارن سماجی، معاشرتی تے اقتصادی کچھ وچ بدلا ہویا۔ ایس دے نال جدید تے سائنسی علوم دی تعلیم وی انگریز دی دین اے۔ جتھے انگریز نے وسیب نوں اپنی ترقی دتی اوتھے جاگیرداری تے بیوروکریسی جے نظام دے کے پنجاب واسیاں نوں ہمیشہ لئی غلامی دے طوق وی پا گئے نیں، جس نے اوہناں دی ای طرح کئی دھاڑویاں نوں ایس وسیب وچ جنم دتا۔

ایس دھرتی نوں پنجاب داناں کس طرح ملیا، ایس دے کھوکھ نظر یے ساہمنے آوندے نیں۔ کدی پنجاب دی دھرتی نوں شت گوداناں دتا گیا جس دا مطلب اے سرزمین صدگاؤاے، تے کتے ایس نوں سپت سندھو لکھیا گیا اے۔ ہندواں دی کتاباں وچ ہپت ہندو داناں وی ملدا اے۔

پنجاب نوں پنج دریاواں دی سرزمین وی کیہا جاندا اے۔ ایہ حوالہ زیادہ معتبر اے کیوں جے پنجاب وچ شندر (یعنی ستلج تے بیاس) ’ایراوتی یعنی راوی‘ چندر بھاگ یعنی چناب تے وِست یعنی جہلم تے سندھ دا ہٹلا بہا دا پانی سب پنج دریا جتھے آکے ملدے نیں۔ ایس علاقے دی پاروں ایس نوں پنجاب آکھیا جاندا اے۔

پنجاب وچ عرباں دی آمد نال ایس خطے وچ سماجی تبدیلیاں آئیاں۔ اتھے کئی مدرسے تے ادارے قائم کیتے گئے عربی تے قرآن دی تعلیم لازمی کردتی گئی۔ چڑے دی تحریاں توں پتہ چلدا اے کہ کاغذ دی ورتوں اوس دور تک نہیں سی۔

پنجاب دا وسیب جتھے ارتقائی شکل اختیار کردا جا رہیا سی اوتھے ای اوس دے اپنے وسیب وچ کئی بگاڑ وی پیدا ہو رہے سن۔ دھرتی تے سماجی وارداتاں وی ہو رہیاں سن۔ حملہ آور کھڑیاں فصلاں نوں لٹ لیندے سن۔ لوکاں دی جمع پونجی کھوہ لیندے تے اوہناں نوں کنگال کر کے غلام بنالیندے۔ غزنویاں توں بعد وسط ایشیا دے کئی وڈے حملہ آور آئے امیر تیمور اوہناں وچوں اک سی۔ تیمور نے سندھ دے راہیں 1398ء وچ پنجاب تے حملہ کیتا۔ تیمور توں بعد منگولاں، پٹھاناں، تغلق تے خلجی خانداناں نے

پنجاب وچ وسیب داستانیاس مار دتا۔ اوہناں دی لٹ مار نے پنجاب دے لوکاں نوں بد حال کر دتا۔ پنجاب دی سر زمین جتھے ایہناں حملہ آوراں دے پھٹ کھا رہی سی او تھے ای اولیاء تے صوفیاء دے آون نال اوہناں دا نظام حیات ودھیا ہوون لگ پیا۔ اسلام نے اوہناں دی مذہبی تے سماجی حیاتی وچ اک انقلاب پیدا کر دتا۔ غزنوی دور وچ ہندی، عربی، فارسی تنان زبانان دی ورتوں سی۔ سکے تے عبارت تحریر ہونی شروع ہوئی۔ عہد سلاطین وچ ملک وچ ہر تھاں مسجد، مدرسے تے خانقاہاں تعمیر کیتیاں گئیاں۔ ایس ای دور وچ ملتان وچ مشہور صوفی عالم شیخ بہاؤ الدین ذکریا سہروردی (1182ء۔ 1264ء) آئے تے پاکپتن بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ اپنی روحانیت نال لوکاں نوں فیض یاب کیتا۔ ایس دور وچ زمانے دیاں ستھریاں تے دیکھن والی عمارتاں بنائیاں گئیاں۔ مسجدیں تے مینار، گنبد تے محراب وی بنائے جاون لگ پئے۔ ایس دے نال نال زراعت دے میدان وچ وی ترقی ہوون لگ پئی۔ نہراں کھودیاں گئیاں تے پنجاب دی بھوئیں نوں دریائی پانی نال سیرابی حاصل ہوئی۔

جتھوں تیکر قدیم واسیاں دا تعلق اے تے 1000 توں 1500 ق م وچ یورپی قوم دی آمد نال پروٹو، آسٹریلیوی تے فیڈراوڑی واسی اتھے موجود سن۔ ہندواں دی ذاتاں برہمن، کھشتری، ویش تے شودرن۔ ایہ اوس ویلے ہند وچ آئیاں جدوں آریائی تے ہند آریائی نے حملہ کر کے ہندوستان دے اصل واسیاں نوں پچھاڑ دتا۔ ذات دے ایس نظام نے بعد وچ ہور کئی مذہبی گروہاں نوں اپنے وچ رلا لیا پر فیرو کجھ ذاتاں دکھ ای رہیاں تے اپنی دکھری پہچان قائم رکھی۔ ہندومت تے سکھ مت دونوں نے گیارہویں صدی وچ جڑ پھڑی جدوں شمال مغرب دے پہاڑاں توں افغانیاں نے ہندوستان تے حملہ شروع کیتے۔ عرب حملہ آوراں ۱۰ویں صدی توں ملتان تے آلے دوالے دے علاقیاں وچ آباد ہو گئے۔ اتھے فیروز پنجاب وسیب وچ سانجھا ماحول ملدا اے۔ جس ویلے محمود غزنوی نے 1021ء وچ لاہور نوں فتح کیتا تے مسلمان وی ہندوستان دے واسی بن گئے۔

مغل دے ویلے تیکر پنجاب وچ اک سانجھے وسیب دی داغ بیل پے گئی اوہ لوک جیہڑے اک دوجے توں دکھ رہندے سن اوہ نیڑے ہونا شروع ہوئے، ہندو، مسلمان تے سکھ اک دوجے دے تہواراں نوں اپنان لگ پئے۔ مغل وسطی ایشیا دے علاقے ازبکستان توں ہندوستان آئے۔ اوہناں نے پنجاب وچ لاہور نوں اپنا ٹھکانہ بنایا کیوں جے لاہور دی آب و ہوا اوہناں دے مسکن نال ملدی سی۔

بابر بادشاہ بہتا آگرہ وچ ای رہیا پر ایس نے لاہور شہر وچ بہت تعمیراں کرائیاں۔ اوس ”تزک بابر“ وچ لاہور دا خاص کر ذکر کیتا۔ مغلاں وچوں بہت ساریاں دیاں حویلیاں لاہور وچ ای سن جہاں وچ اکبر، جہانگیر، نور جہاں تے شاہ جہاں اگھڑوے نیں۔ مغلیہ دور وچ ہندوستان خاص کر پنجاب وچ اعلیٰ نمونے دیاں عمارتاں دی تعمیر ہوئی۔ ایس دے نال نال باغات دی ریت نے پنجاب دے وسیب

وچ ہور وی سوہنے پن دا اضافہ کیتا۔

اورنگزیب عالمگیر دے دور وچ پنجاب تہذیبی تے سیاسی اعتبار نال ٹیسی تے اپڑ گیا سی۔
فیر 1633ء وچ عالمگیر لاہور آیا تے اوس نے عظیم ترین بادشاہی مسجد دا مڈھ 1673ء وچ بھیا۔ مغلاں
دے نال نال پنجاب وچ اک ہور قوم سرچک رہی سی جس نے مغلاں نوں کمزور پیندے ویکھ کے اپنے
پرکڈھے تے آخر کار پنجاب وچ مغلاں نوں پچھاڑن والی ایہ قوم سکھ سی۔

سکھ مذہب دے بانی گورو نانک نے ہندومت دے خلاف بغاوت کیتی تے تنگ نظریے
والے باہمنان دے اصولاں دے خلاف آواز پچلی۔ پندرھویں صدی وچ اسلام دے نظریے پٹھ ہندواں
وچ جیڑے مذہبی رہنما پیدا ہوئے اوہناں وچ گورو نانک (1459ء - 1539ء) اک وڈا ناں اے۔ اوہ
وحدانیت، اخلاق تے سماجی برابری دا چاہوان سی۔

چوتھے گرو رام داس (1573ء - 1581ء) دے مغلیہ خاندان نال چنگے تعلقات سن۔ پنجویں
گرو ارجن (1581ء - 1606ء) نے اک سیاسی نظام بنایا تے کابل نوں ڈھا کہ جتھے سکھ وسدے سن
محصولی لینی شروع کردتی۔ دولت دی ہوس ودھ گئی، سکھاں دا پہلا پڑ جہانگیر نال پیا، جہانگیر نے گرو نوں
دربار بلا کے سزا دتی تے جرمانہ پادتا۔ گرو جرمانہ نہ دتا تے جس تے اوس دا گانا لادتا گیا۔

ایس طرح پنجاب وچ سکھاں دی تنظیم نے کم کرنا شروع کردتا۔ خون دے بزار گرم ہوئے
تے پنجاب دی دھرتی مسلماناں دے خون نال سرخ پے گئی۔ سترھویں صدی وچ پنجاب امن وچ رہیا،
ایس دی وجہ جہانگیر، شاہجہاں دی لاہور وچ موجودگی سی۔ اٹھارویں صدی وچ بندہ پیرگی دی سرپرستی وچ
فیر سرچکنا شروع کردتا۔ پنجاب وچ 1738ء وچ نادر شاہ دے حملیاں نے پنجاب وچ تھرتھلی پادتی،
جس نے سکھاں نوں ہور طاقتور کردتا۔ سکھ سرداراں وچوں اک سردار نے سکھ قوم دی سیاسی حکومت دی
بنیاد رکھی جو راجا رنجیت سنگھ دے ناں نال مشہور ہويا۔ سکھ دور دے پنجاب دی حالت بارے شفقت
تنویر مرزا ہوریں بیان کردے نیں:

سکھاں دے شروع زمانے وچ وڈی افراتفری، شورش، قتل، برچھا گردی تے
مسلماناں، ہندوواں تے دوجے مذہباں والیاں دی بے حرمتی دا زمانہ سی۔ پر
جدوں رنجیت سنگھ دی سرکار بنی تے ایس علاقے دے لوکاں نوں کچھ ہوش آیا، کچھ
امن بنیا۔ اوس سہ رنجیت سنگھ ورگا حاکم وی غنیمت سی۔ رنجیت سنگھ 1839ء توں
1899ء تائیں پورے چالھی ورھے پنجاب اُتے حکومت کیتی۔ اوس ویلے ایس
حکومت وچ صوبہ سرحد، ملتان، جموں کشمیر دا علاقہ شامل سی۔ پنجاب وچوں ستلج پار
مطلب انبالہ ڈویژن تے ضلع فیروز پور رنجیت سنگھ توں پہلاں ای مغلاں کولوں

نکل کے انگریز دے قبضے وچ آ گئے سن۔ ایہ زمانہ پنجاب واسطے کجھ سوکھے
ساہواں دا زمانہ سی۔“ (1)

ایس سہ اک سانجھے وسیب دا مہاندر ملدا اے جس وچ ہندو، مسلمان تے سکھ قوم اکٹھے
سن۔ ایس طرح وسیب وچ تن قوماں دی ثقافت دارنگ شامل سی۔ دفتری تے سرکاری زبان فارسی دے
نال نال پنجابی دی درس تدریس وی جارہی رہی۔ سکھاں گورکھی نوں سرکاری زبان نہ بنایا۔ پر اوس رسم
الخط نوں بڑی ترقی ملی تے کتاباں دی اک وڈی گنتی ایس رسم الخط وچ تحریر ہوئیاں۔

سکھاں دی فن تعمیر بھانویں مغلاں دی فن تعمیر دی نقل اے پر اوس نوں اک نمونے دی
حیثیت حاصل اے۔ ایس وچ قلعہ لاہور دی حویلی مائی چنداں تے ہری سنگھ دی حویلی شامل اے۔ ایس
دے نال لاہور قلعہ، رنجیت سنگھ دی مڑھی تے حسن ابدال وچ پنچہ صاحب دی عمارت سکھی رنگ دے نال
فن تعمیر دیاں وڈیاں مثالاں نیں۔ ایس سانجھے پنجاب دا وسیب انجم رحمانی ایس طرح بیان کردے نیں:

”سکھ عہد میں بعض مذہبی اور ثقافتی تہواروں کا آغاز ہوا۔ جن میں سکھوں کے
علاوہ مسلمان بھی شرکت کرتے رہے۔ بیساکھی ایک ایسی نوعیت کا تہوار ہے جو
آج تک منایا جا رہا ہے۔ بعض منورخین نے سکھوں کی مسلمانوں کے ساتھ
خراہیوں کا بھی ذکر بھی کیا، اور بعض منورخین کی رائے اس کے برعکس ہے۔ ان
کے مطابق اس دور میں ہی تمام مذہبی فرقوں کو یکساں آزادی حاصل تھی۔
مسلمانوں اور غیر مسلمانوں میں سماجی یگانگت پائی جاتی تھی۔ وہ ایک دوسروں کے
تہواروں میں شریک ہوتے تھے۔ جس سے پنجابی قومیت کے جذبے کو تقویت ملی
تھی۔“ (2)

جو کجھ وی سی، منورخاں نے پنجاب وچ سکھی وجد نوں امن تے شانتی دا دور ای لکھیا اے۔
ایس دور وچ پنجاب بڑی حد تیکر باہر لے حملیاں توں بچیا رہیا۔ 1808ء تیکر رنجیت سنگھ دریائے ستلج توں
جہلم تیکر پھیلے علاقے دا طاقتور حکمران بن گیا سی۔ پنجاب دے سارے علاقیاں نوں اک کرنا سکھی حکومت
دا سب توں وڈا کارنامہ سی۔ جو راجا رنجیت سنگھ دی محنت سی۔ سکھی سلطنت رنجیت سنگھ دی موت توں بعد
قائم نہ رہ سکی۔ پنجاب وچ سکھ کمزور پے گئے۔ ایس ویلے تیکر انگریزاں نے پنجاب دیاں حداں نوں پار
کرن دا پورا ارادہ کر لیا سی۔

انگریزاں 1829ء وچ پنجاب دی سکھ قوم تے وڈی چوٹ ماری۔ اوہناں سکھ فوجیاں نوں
ملازمت وچوں کڈھ دتا، ایہناں دی تھاں مسلماناں نوں فوج تے ملازمت وچ بھرتی کرنا شروع کردتا۔
بھکھ تے ننگ سکھاں دا مقدر بن گئی، جس توں سکھاں دی وڈی گنتی مجرم بن گئی تے نال ای کئی سکھ مت

دے مرید مڑ ہندو ہوں لگ پئے۔ جس نے پنجاب دے وسیب وچ اک وگاڑ پادتا۔
 انگریز سامراجی سارے ہندوستان نوں فتح کرن توں بعد پنجاب تے قابض ہوئے۔ اوہناں
 دا پنجاب تے قبضہ اٹھانوے سال قائم رہیا، تے ایہناں اٹھانوے سالوں وچ پنجاب دے لوکاں نے
 سامراجیت دے خلاف کئی جنگاں لڑیاں۔ پنجابیاں دی ایہ انگریز دشمن کوششاں تے جہتاں نے کدی
 مذہبی رنگ، کدی طبقاتی تے کدی گروہی رنگ اپنائے تے کدی اوہناں سارے ہندوستان دی آزادی لئی
 سانجھی واک کڈھی۔ مذہبی روپ وچ نامدھاری کوٹکا تحریک 72-1871ء، بھراکالی تحریک 22-1921ء
 تے ہجرت تحریک شامل نیں۔ 1908ء وچ دیہاتاں توں چلن والی، کالونائیل لائزیشن بل دے خلاف،
 تحریک پگڑی سنبھال جٹاں نوں مانٹا ملی۔ ایس توں اڈرولٹ ایکٹ دے خلاف تحریک (1919ء) تے
 بھارت سبھا (31-1921ء) دی بغاوت سارے ہندوستان وچ جاری آزادی دی تحریک دا حصہ سن۔
 ویہویں صدی دے مڈھ وچ پنجاب وچ دوویسی دھارے ہو گئے۔ پنڈتے شہر۔ شہری لوک
 سیاست تے فرقیں دے سلتیاں دے دوالے رہے جد کے پنڈت دھڑے نوں وفاداریاں لئی ورتیا جاون
 لگ پیا۔ پنڈت و وسیب وچ اخباراں دا اثر گھٹ سی جتھے گروہی سوچ اگھڑ نہ سکی، پر شہراں وچ ایس نے
 رنگ پھڑنا شروع کر دتا۔ ایس ای اصلاح نے 1919ء وچ چیمفورڈ اصلاحات نوں جاری رکھیا۔ جس
 نال دونواں دھڑیاں دیاں دکھریاں کھریاں ششیاں بحال رہیاں۔ پر دوجی وار دی جنگ عظیم نے
 انگریزاں دا حکومتی نظام بالکل برف وچ لا دتا، پنجاب وچ خانہ جنگی شروع ہو گئی۔ جدوں انگریزاں دا
 جاون دا ویلا نیڑے آیا تے اوس ویلے پنجاب وسیب وچ سانجھ مک چکی سی تے اک افراتفری دا دور سی۔
 پاکستان بنن توں پہلاں پنجاب وچ گل جاگیری ریاستاں 36 سن۔ جموں کشمیر، پٹیالہ،
 بہاولپور، جنڈنا بے، کپورتھلہ منڈی، سرسہ، ملیر کوٹلہ، فرید کوٹ، چمبہ، سوکت لوہاروں، پتودی، دو جانا، کلیہ
 اور کچ پہاڑی ریاستاں سیاسی طور تے حکومت ہند پنجاب دے دائرے وچ آؤندیاں سن۔ پاکستان دے
 قیام مگروں ایس دے پنج صوبے مشرقی پاکستان، سندھ، سرحد، پنجاب تے بلوچستان بنے۔ جد کہ مشرقی
 پاکستان وچ بنگالی قوم سی جو کل آبادی دا 54% سن، تے ایہ صوبہ باقی پاکستان توں اک ہزار میل دور سی۔
 ایہ حقیقت اے کہ ہندوستان وچ مسلمان حکمراناں دے زوال دی وڈی وجہ جدید علم تے فنون
 نال ناواقفی سی۔ ایس شے دا فائدہ انگریزاں پورا پورا چکیا۔ انگریز اپنے نال جدوں جدید علم تے فن استھتھے
 لے کے آیا تے عوام نوں اپنی ایس کمی دا احساس ہو یا تے ایس صورتحال نے آزادی دی تحریک نوں جنم دتا
 جس دا جوش ہر لنگھدے دن نال ودھدا گیا۔ ایس تحریک دے مسافر سانجھے پنجاب دے دونوں وڈے
 دھڑے مسلمان تے ہندوسن۔ پر اپنی فطرت تے انگریزاں دی اکھاڑ چھاڑ نے اوہناں وچ اخلاص تے
 باہمی جوڑ ختم کر دتا۔ فیر ایہناں دونوں قوماں دے نظریے وکھو وکھ ہو گئے تے اپنی اپنی لڑائی لڑن لگ

پئے۔

پنجاب دھرتی ہر دور وچ باہر لے حملہ آوراں دا گھر بنی رہی اے، پر ایتھوں دے واسیاں اپنی ہمت تے ادم نال ایس دا مقابلہ کیتا تے فیر پنجاب نے نہ صرف اپنے آپ نوں زندہ رکھیا سگوں آون والیاں توماں توں جو وی ملیا اوس نوں لے کے اپنی ثقافت کلچر تے وسیب دا گھیرا ہو وی موکلا کر لیا۔ ایس کر کے سانوں پنجاب وسیب وچ دکھو دکھ ثقافتی رنگ ملدا اے۔ پاکستانی حصے وچ آون والے پنجاب بارے حنیف رامے ہوراں زبردست مقدمہ پیش کیتا اے۔ اوہ لکھدے نیں:

”پاکستان بنا تو پنجاب اکثریتی صوبہ نہ تھا۔ یہ شرف مشرقی بنگال کو حاصل تھا۔ لیکن پاکستان کے منظر و پس منظر میں پنجاب کی اہمیت کئی اعتبار سے اس قدر زیادہ تھی کہ وہ اس نوزائیدہ ملک میں روز بروز نمایاں ہوتا چلا گیا یہاں تک کہ دوسروں کی آنکھوں میں کھٹکنے لگا۔ اوپر سے پنجاب نے اپنے تشخص کو اس حد تک پاکستان سے وابستہ کر لیا کہ پاکستان کی حدود میں غیر معمولی طور پر نمایاں نظر آنے لگا بلکہ اس ضمن میں وہ آگے بڑھ کر کوشش کرنے لگا۔ نتیجہ ”راجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی“ کے مصداق پاکستان پاکستان کرتا پنجاب آپنی پاکستان بن گیا اور یوں اس کے ذہن سے اپنی شناخت اور اپنی پہچان جاتی رہی۔“ (3)

اگے چل کے اوہ پنجاب دا امتیاز بیان کر دیاں ہوئیاں اوس دے واسیاں دے مزاج بارے لکھدے نیں:

”پنجاب خوبصورت ہے طرح دار ہے۔ انسان دوست ہے۔ ملنسار ہے ہنرمند ہے۔ خوددار ہے سنی ہے دلدار ہے۔ یہ محبت اور رواداری، شجاعت اور بہادری پنجاب کے مزاج کا بنیادی اور لازمی جزو ہے۔ محبت، رواداری، شجاعت اور بہادری پنجاب کی روح ہے۔ اسکی حقیقت اُسکا اصل کردار ہے۔“ (4)

اپنی خوبصورت دلیل توں بعد کوئی ناواقف وی پنجاب دے لوکاں دے مزاج تے پاکستان وچ پنجاب دے کردار بارے جانو ہو سکدا اے۔ ایس گل وچ کوئی اچرج نہیں اے کہ پنجاب پاکستان دا دل اے۔ ایس دے وسیب وچ سانوں سارا پاکستان ساہ لیندا دکھالی دیندا اے۔

وسیب تے رتھل ساڈی تہذیب، ثقافت تے کلچر اے۔ پنجابی ناولاں وچ وسیب دے رنگ تھان تھان تے کھلے ملدے نیں تے کوئی وی ناول کار اپنی لکھت اپنے وسیب تے رتھل توں دکھ ہو کے نہیں لکھ سکدا، بھانویں موضوع کجھ وی ہووے ناول وسیبی انگاں دے اثر توں باہر نہیں جاسکدا اے۔ دکھو دکھ لغات تے سوجھواناں دی رائے مطابق وسیب تے رتھل نوں ایس طرح بیان کیتا جاندا اے:

تنویر اللغات موجب:

”وسیب: (مد) رہائش (2) رہن سہن، بود و باش، طرز معاشرت، تہذیب و تمدن (3) بسیرا“، (5)

وڈی پنجابی لغت وچ بیان کیٹی گئی تعریف انج اے:

”رہتل: (منونٹ) رہن سہن، معاشرت“، (6)

”وسیب: (مد) وسوں، آبادی (2) رہتل، تہذیب، طور طریقہ (3) و سرام، ب سرام (4) گوانڈھ“، (7)

پنجابی اردو ڈکشنری موجب:

”رہتل: (ص) رہت رکھن والا“، (8)

”وسیب: سیا (2) وسیوا (3) ہمسائیگی (4) معاشرہ“، (9)

شیراز اللغات وچ رہتل نوں انج بیان کیٹا گیا اے:

”رہت: رہت بہت، رہتل، کلچر، بسیوا، اٹھن پٹھن، تہذیب“ (10)

پس رہتل، وسیب کسے وی قوم دا رہن سہن، طرز معاشرت، کلچر، وسیب تے تہذیب نوں آکھیا جاندا اے۔ کسے وی معاشرے دا کلچر اوس دا آئینہ ہوندا اے جس وچ اوس معاشرے دے سارے حیاتی دے پکھ ویکھے جاسکدے نیں۔

ڈاکٹر جمیل جالبی ایس بارے لکھدے نیں:

”کلچر اُس کل کا نام ہے جس میں مذہب، عقائد، علوم اور اخلاقیات، معاملات، معاشرت، فنون و ہنر، رسم و رواج، افعال داری اور قانون، صرف اوقات اور وہ ساری عادتیں شامل ہیں جن کا انسان معاشرے کے ایک رکن کی حیثیت سے اکتساب کرتا ہے اور جن کے برتنے سے معاشرے کے متضاد، مختلف افراد اور طبقوں میں اشتراک و مماثلت، وحدت اور یکجہتی پیدا ہو جاتی ہے۔“ (11)

وسیب اک طرح دا ساڈا طرز زندگی تے اوس دا رکھ رکھاؤ اے۔ جیویں سبط ہوریں لکھدے

نیں:

”تہذیب معاشرے کی طرز زندگی اور طرز فکر و احساس کا جوہر ہوتی ہے۔ چنانچہ زبان، آلات و آزار، پیداوار کے طریقے، اور سماجی رشتے، رہن سہن، فنون لطیفہ،

رسم و روایات، عشق و محبت کے سلوک اور خاندانی تعلقات وغیرہ تہذیب کے مختلف مظاہر ہیں۔“ (12)

وسیب ساڈی حیاتی دی میراث اے۔ ایہ اوہ ورثہ اے جو نسلاں توں نسلاں نوں منتقل ہوویا۔ ایس دا مظاہر ای ایس دی سنبھال اے۔ ڈاکٹر وزیر آغا لکھدے نیں:

”کچر تو ایک طویل عرصے پر پھیلے ہوئے اس تہذیبی اختلاط کا نتیجہ ہے جو ایک خاص جغرافیائی وحدت کے اندر رونما ہوتا ہے۔“ (13)

اصل وچ وسیب اوہ معاشرتی ترتیب اے جو اک تہذیبی تخلیق نوں جنم دیندی اے۔ تنویر جہاں نے ایس دی تعریف نوں انج ترجمہ کیتا اے:

”تہذیب سے مراد سماجی تنظیم، اخلاقی نظام اور ثقافتی سرگرمی ہے اور کچر سے مراد عادات و اطوار یا لوگوں کے اداروں، دستور اور فنون کا مجموعہ ہے۔“ (14)

وسیب، کچر تہذیب تے ثقافت اکوشے دے دکھو دکھناں نیں۔ جو قوماں نوں تخلیق کردے نیں یا انج وی آکھ سکے آں کہ قوماں دی زندگی وچ رچ بس کے اوہناں نوں اک دوجے توں ممتاز کر دے نیں۔ ہر وسیب دوجے وسیب توں وکھراں نظریں آوندا اے۔ کیوں جے وسیب ویلے دے نال زمانے دے مطابق اپنے اندر بدلاؤ لیاندا رہندا اے۔ جو ایس دا اک تخلیقی پہلو اے، تے کسے وی معاشرے دے زندہ رہن لئی تخلیق دا پہلو ات ضروری اے۔

معاشرے دا کچر ہمیشہ اوس دے ذہنی ماحول توں اثر لیتا اے تے جو معاشرے دا ذہنی ماحول ہووے گا اوہی اوس معاشرے دا فلسفہ ہووے گا۔ ایس کر کے وکھرے وکھرے فلسفیاں نے وسیب نوں عمرانی حوالیاں نال پیش کیتا اے۔ ایس پڑ وچ سب توں پہلاں ناں میتھو آرنلڈ دا آوندا اے۔ اوہ لکھدا اے:

”کچر اوہ طریقہ زندگی اے جس وچ عاداتاں، ادب آداب، بول چال تے اوہ تمام شیواں جو خوشیاں دیندیاں نیں اوہ لفظ خیال جو انسانی ذہن نوں بناندے نیں۔“ (15)

عمرانیات دے سوجھو ناں دی رائے اکوای اے کہ وسیب ساڈی حیاتی نوں گزارن دے رنگ ڈھنگ نیں، بھانویں اوہ رسم و رواج نیں یا فیروز مرہ دے ورتاوے۔ ایہ سب مل کے علاقے دی تہذیب نوں جنم دیندے نیں۔ عمرانی حوالے دے نال وسیب/کچر بارے اک ہور ماہر عمرانیات لیونارڈ بروم دا وچار کچھ ایس طرح اے:

”کچر معاشرتی وراثت دا حوالہ دیندا اے جس وچ ہر طرح دا علم، عقیدہ، رسم تے

ریت، مہارتاں جو اوس معاشرے دے ارکان دی شخصیت دا حصہ ہوں۔“ (16)

بروم دا حوالہ دو جے ماہراں نالوں وکھرا اے۔ جس وچ وسیب صرف معاشرے دے ریت رواج ای نہیں سکوں اوتھے دے واسیاں دا اپنایا ہویا طریقہ زندگی وی وسیب ای کہلواندا اے۔ اک گل تے پکی پیڑھی اے کہ جد بچہ کسے معاشرے وچ پیدا ہوندا اے تے اوہ اپنے آلے دوالے بڑیاں شیواں ویکھدا اے۔ لوکاں دیاں گلاں سندا اے جو لوک کردے نیں اوہ ویکھدا اے غرض ایس عمل دے نال رد تے قبول دا اک سلسلہ شروع ہو جاندا اے۔ تے فیر اک وقت آوندا اے جد ایہ سب چیزاں اوس بچے دے ذہن دا حصہ بن جاندیاں نیں۔ ایس طرح ایہ طرز عمل معاشرے دے طرز عمل دی شکل وچ ڈھل جاندا اے جو اک تہذیبی نظام نوں جنم دیندا اے۔ تاں فیر انسان دا عمل، اوس دا احساس، شعور تے فکر اپنے وسیب دی روایت توں وکھریاں ہو کے کچھ نہیں کر سکدی۔ سادر وڈ وارڈ دا کلچر بارے لکھنا اے:

”کلچر وچ ہر اوہ شے شامل اے جو اک نسل اپنی دوجی نسل نوں منتقل کردی اے۔ لوکاں

دے وسیب وچ اوہناں دا معاشرتی، ورثہ علم، عقیدہ، فنون، اخلاقیات، قوانین، کھان

پکان دے طریقے حتیٰ کہ گل بات دے طریقے وی شامل نیں۔“ (17)

ماہرین دی رائے وچ وسیب اک نسل توں دوجی نسل نوں منتقل ہون والیاں دی ساریاں خصلیاں دا احاطہ کردا اے۔ عمرانیات دے حوالے نال وسیب اک انفرادی توں لے کے اجتماعی نظام دا ضابطہ عمل اے۔ وسیب دی اگلی تعریف ہر س کوئس ایس طرح کردے نیں:

"Culture is the man-made part of human Environment" (18)

ہر س کوئس دے مطابق انسان تے انسان دے بنائے ہوئے قانون تے اصول وسیب دی تخلیق کردے نیں۔ ایس سب وچ رسم و رواج، عقیدے تے رشتہ داریاں وی شامل نیں۔ عمرانیات دے وڈے ماہر تے نقادٹی۔ ایس۔ ایلٹ دا لکھنا اے:

”کلچر سے مراد ایک جگہ اکٹھے رہنے والے مخصوص لوگوں کا طرز زندگی ہے۔“ (19)

ماہرین دے بیان کردہ رائے توں ایہ گل سمجھ آندی اے کہ وسیب شعور اے جو انسانی جماعت نال تعلق رکھدی اے تے اپنی اجتماعی صورت وچ اک انفرادی شکل دیندی اے۔ جیویں افراد اپنے جذبات، رجحانات تے سبھا وچ اثر ظاہر کردے نیں جو سانوں وکھوں دکھ صورتاں وچ ملدا اے جیویں علاقائی وسیب، قومی وسیب، ملی تے اسلامی وسیب اور عالمی وسیب وغیرہ۔

ناول حقیقی زندگی اوہدے طور طریقے، ماحول تے وسیب دی تصویر ہوندا اے۔ ایہ اک سماجی تا ریخ اے جس وچ سانوں اوس سے دا سارا اگرچہ ٹھٹھڑ مل جاندا اے۔ اگر ایس ایہ آکھیں کہ پنجابی ناول پنجاب دی وسیبی تاریخ نوں بیان کردا اے تے غلط نہیں ہووے گا۔ مڈھلے ناولاں وچ سانوں پنجاب

وچ اک سانجھا وسیب نظر آوندا اے، ونڈ توں بعد وی جو ناول لکھے گئے نیں اوہناں وچ پنجاب دے سکھاں، مسلماناں تے ہندوواں دا سانجھا وسیب ملدا اے۔ سلیم خان گئی دا ناول ’سانجھ‘ ایسے پس منظر وچ لکھیا گیا اے۔ فرید پور دے مسلمان، سکھ تے ہندو اکٹھے رہندے سن، اوہناں دے بال اک دوجے نال پل کے جوان ہوئے تے آپو وچ پیار وی بڑا سی جیویں مراد خان دی دھی ’صغرا‘ تے ہر نام سنگھ دی دھی ’پری تو وچ بڑا جٹ سی۔ ایس سانجھے وسیب بارے ناول کار لکھدا اے:

”فرید پور سکھاں تے پٹھاناں دا سانجھا پنڈ اے۔ کل اسی گھر نیں۔ چالھی گھر سکھاں دے تے تریہہ گھر پٹھاناں دے، باقی دس گھر دو جیاں ذاتاں دے۔ دوسریاں ذاتاں وچ تلسی داس تے بنارسی سی نیں۔ بنارسی دی دکان پٹھاناں دے گھراں ول اے۔ ایس کر کے اوہ مسلماناں طرح قسم کھاندا اے۔ تلسی داس دی دکان سکھاں دی ونڈ پاسے سی ایس کر کے اوہدا رہن سہن اوہناں ورگا اے۔ اوس دی توں شانتی وی کھلے ڈھلے سبھا دی اے۔ اوہ لوکاں دا ہاساں محول برداشت کر لیندی اے۔ ایس توں علاوہ دو گھر جولاہیاں دے، مولوی اکبر دا، مجید دا، پرسنوجھو را دا، دو گھر سکھ لوہاراں، اک گھر دھوبیاں، اک نائیاں دا تے اخیر لا گھر دینے میراٹی دا۔“ (20)

ایہ اک سانجھا وسیب اے جس وچ سارے لوک مل کے رہندے نیں، اپنے تہوار مناوندے نیں تے ایس دے نال جدوں ونڈ دا سلسلہ چلیا تے سارے رل کے لڑے۔ جیویں مراد خان نے سارے مذہباں دے لوکاں لئی سینہ تان دتا تے اخیر اوہ ہر نام دی دھی دی عزت بچا کے پنجاب دے ایس سانجھے بھائی چارے نوں امر کر جاندا اے۔ اتھے سانوں پنجاب وسیب دے مرد دی اکھی ہوون دی پوری تصویر ملدی اے جو سب دھیاں بہناں نوں اک سانجھی عزت سمجھدے نیں تے اوس دی پال کردے نیں۔

پنجاب دے وسیب وچ رشتے داریاں، برادریاں دی بہت اہمیت اے تے انگاں ساکاں توں بغیر پیر نہیں پچدے۔ فیرا بہناں رشتیاں دا پنا اک رکھ رکھا اے جو ایس وسیب دا حسن اے۔ دیواتے دریا وچ جتھے پنجاب دے جٹاں دی اتھری فطرت بارے بیان کیتا اے، او تھے ایس وسیب دیاں دھیاں بھیناں دے سانجھے رشتے بارے وی دس پائی اے۔ جدوں روپو تے شمشیر نسن دی تیاری کردے نیں تے ہر پچن سنگھ اوہناں داراہ ڈک لیندا اے۔ رندھاوا ہو ریں ہر پچن سنگھ کولوں اکھواندے نیں:

”دھیاں بھیناں دی عزت سبھ دی سانجھی ہوندی اے۔ ایہ نہیں ہو سکدا۔ سویرے تک سارے پنڈ دانک وڈھیا جاوے گا..... ایہ تیرے نال نہیں جا

سکدی۔“ (21)

پنجاب دے وسیب وچ عزت تے مان توں ودھ کوئی شے نہیں ہوندی، لوک عزت دی پال لئی اپنی جان وار سکدے نیں۔ پنجابی ناولاں وچ وسیب دیاں ایہناں اخلاقی قدراں دی بھرویں عکاسی وی کییتی گئی اے۔

پنجاب دے آنکھی مرداں دے نال نال پنجابی ناول وچ آنکھی دھیاں بارے وی لکھیا گیا اے۔ جو پنجاب دی سوانی نوں کسے وی پاسوں مرداں توں گھٹ نہیں دکھالدے۔ ایہو پنجاب دی دھی اے جیہڑے اوکھے توں اوکھے ویلے وچ وی مرداں طرح تن جاندی اے۔ کجھ ایہو نادم عصری اک آنکھی دھی دی پنجاب دی وچ مرکزی کردار حمیدہ بانو راہیں بیان کردے نیں۔ حمیدہ بانو نوں جدوں اُچے پنڈ دے ڈاکو چک کے لے جاندے نیں تے اوکھے اوہ ایہناں نوں پنجاب دے پتراں دیاں صفتاں دس کے شرم دلاندی اے تے ایہ سبق دیندی اے:

”پنجاب دی دھرتی دے غیرتاں، عزتاں تے اُچیاں شاناں والے آنکھی مایاں دے مونہہ زور پترو! اپنیاں رگاں وچ دوڑن والے چنگے لہو نوں بھیڑیاں کماں وچ برباد نانہہ کرو۔ تہانوں وڈیاں دی پگ دا شملہ اُچا رکھن لئی ایسے اخلاق سدھار دی اک بھرویں مہم چلائی چائیدی اے۔ اجہی مہم جیہڑی تہاڈی ہتھوں ہوون والیاں نفرت بھریاں سبھے وارداتاں دے دھونے دھو کے سارے دیس وچ تہاڈا بول بالا کر دیوے۔“ (22)

جتھے پنجابی ادب دے مرد ناول کار وسیب دے موضوع الیکدے نیں اوکھے ای سوانیاں ناول کار وی کچھ نہیں رہیاں۔ رضیہ نور محمد بلدے دیوے وچ پنجاب وسیب وچ جاگیرداری تے ایس دے گھیرے وچ سوانیاں دی حالت بارے لکھدی اے:

”چھوٹی جہی عمر وچ ایہناں دا ویاہ کسے بڑھے زمیندار نال ہو جاوے گا تے ایہناں دی ساری حیاتی بچے پیدا کرن وچ تے لوکاں دے طعنے سنن سنائی وچ گزر جائے گی۔“ (23)

ایہ ریت ظاہر کردی اے کہ وسیب دی سوانی نال کی پئی واپر دی اے۔ جاگیراں تے وارثاں دے چکر وچ سوانیاں نوں اپنی جان توں وی ہتھ دھونے پے جاندے نیں۔ ناول کار اپ اک سوانی اے ایس کر کے اوس نے پنجاب وسیب دا منفی پاسا دکھالن دا چارہ کیتا اے۔

پنجاب وسیب وچ ماں جائے بھرائی قربانی اصل وچ خونی رشتیاں نال محبت دی علامت اے، پنجابی مرد ایہناں رشتیاں دے تقدس دی بھال کردا اے۔ ظفر لاشاری دے ناول ’پہانج‘ وچ منفی کردار

’زریںہ‘ نذر تے بھیڑی اکھ رکھدی اے۔ پر نذر دا ویاہ رجمیاں نال ہو جاندا اے۔ زریںہ، نذر دے نکلے بھرا ’افضل‘ نال ویاہ کروالیندی اے پر اوہی بھیڑے کم جاری رکھدی اے، نذر نوں آندے جاندا چھیڑدی اے۔ جس تے نذر اوس نوں آکھدا اے:

”اوہ میکوں اتنا بے غیرت سمجھ گھدے۔۔۔۔۔ میڈے بھرا دی عزت تھی تے
میڈے نال پیار دے سودے کریندی اے۔ بے حیا نہ ہووے تاں۔۔۔ ڈنڈ
پھیندا ہو یا نذر، شریںہہ تلے پئی بک کھٹ تے ونج ڈھونتا تے کسے سمیت ورگھ
پیا۔“ (24)

اج دے پنجاب وچ سانوں سوانی پڑھی لکھی نظر آوندی اے۔ کیوں جے منڈیاں دی طرحاں
کڑیاں وی علم دیاں حداں نوں چھوہندیاں پینیاں نیں جو وسیب وچ اک مثبت تبدیلی اے۔ ’سارے
سگن سہاگڑے‘ وچ دلشاد کلانچوی ہوراں ناول دی مرکزی کردار ’فوزیہ‘ دے روپ وچ کڑیاں نوں اک
خاص مقام دی راہ دکھائی اے جیہڑی اوہناں دی تعلیم نال مشروط اے۔ ایہ پڑھائی ای سی جس دی شہہ
تے فوزیہ اپنی وتی دے نمبردار ’عالم شیر‘ دے پتراسلم دا مقابلہ کردی اے۔ فیروانول کار لکھدا اے:

”سچ پچھوتاں فوزیہ آپڑیں وسیب دے اندھیاریاں وچ سو جھلے دی علامت بن گئی
ہئی۔ اوہ مستقل مزاجی، ہمت تے آہر دی سنجان ہی!! تے وسیب دیاں غیگریریں
کیتے نقش قدم ہی!! تاں جو اوندے اے تے ٹرے، اپڑیں پیارے وطن پاکستان
کوں تعلیم، ترقی، امن تے سکھ دے سو جھلیاں دے چندر چار چو فیروے لاون تے
لاڈ کھالن!“ (25)

پگ عزت دی علامت اے۔ تے پنجاب وچ ایس نوں وراثت دی علامت وی سمجھیا جاندا
اے۔ جدوں پیو دنیا توں چلانا کر جائے تے فیروسیب وچ برادری وڈھے پتر نوں پیو دی پگ بن دیندی
اے۔ تاں اوس دی پال اوہدی اک ذمہ داری بن جاندی اے۔ ناول ’دوآبہ‘ وچ لکھی سنگھ دی ماں ’وریام
سنگھ‘ دی موت دے بدلہ دی چاہیوان اے۔ اوہ لکھی سنگھ نوں اوسدے پیو دی پگ دے کہ آکھدی اے:

”ایہ پگ تے چھری تیرے بھائی دی اے۔ اج توں ایہناں دوہاں شیواں دا
وارث ایں۔ اج توں اوہناں راہواں تے ٹرنا ایں جیہناں اتے اوہ ٹریا۔۔۔
اوہدیاں یاریاں تے دشمنیاں بھاون دا قول اک مرد، جوان تے اپنے پیو دے پتر
وانگ توں مینوں دینا اے۔“ (26)

ایہ ریتل پنجاب وایاں دی خاندانی وراثت دی بھال دی دس پاندی اے۔ اوہ جتھے دوستیاں
، یاریاں تے وفاداریاں بھاوندے نیں، اوہ تھے ای بدلے دی اگ نوں بڑھکائی رکھدے نیں تاں جے

اوہناں دے وڈکیاں دے شملے اُچے رہن۔

پنجاب دے وسیبے وچ اک تبدیلی ایہو آ رہی اے کہ لوکی شہراں نوں کوچ کر دے جارہے
نیں۔ لوڑاں تے تھوڑاں نے اوہناں نوں اپنے پنڈ تے گراں چھڈن تے بے وس کر چھڈ یا اے۔ تے
پنڈ تھاواں دی رونق میلے مکدے نظر آوندے نہیں۔ ناول ’پرانا پنڈ‘ وچ الیاس گھسن ایس گل دا وین
کردے نیں:

”مڑ ایہ بھانڈیاں دیا ٹھیکریاں سن تے میرے ہتھ سن، ادھ کھلو تیاں ڈھٹھیا
کندھان سن میرے چھے سن، مکاناں دیاں نہیاں دے نشان سی تے میرا متھا
سی۔“ (27)

ناول کار اُجاڑ تے سُنے ہوندے پنڈاں نوں ویکھ کے کرلاند اے۔ کیوں جے ایہ پنڈ پنجابیاں
دی پہچان سن جہاں نوں چھڈ کے لوک شہراں نوں نسی جان دے نیں۔ ناول کار دسدا اے کہ بندہ جہاں
وی ترقی کر جاوے یا باہر لے مکاں دے چانن، بتیاں ویکھ آوے، آخر اوس نوں سکون آپنی مٹی وچ آ کے
ای لبھدا اے۔ ایس مٹی دے پیار دی تریہ کدی نہیں لٹھدی اے، سگوں ایس توں دور جا کے ہور ودھ
جاندی اے۔

ناول ’بھٹھل‘، فرزند علی ہوراں دی کاڈھ اے۔ ایہ ناول پنجاب دی پینڈ و وسیب تے لیکیا گیا
اے۔ تھان تھان تے وسیب دے جھلکارے ملدے نیں۔ پنجاب دے وسیب بارے لکھاری اک
بھرویں جھات پاندے ہو یا لکھدا اے:

”سامی جکڑ بندیاں، ذات برادری دی بنتر، فرقہ بندی تے پرانے رسم رواج ہور
بہت کچھ اساڈے لئی اوکڑاں نیں، اتھے انج تحریکاں نہیں چلنیاں تے کامیاب
ہونیاں جس طرح لیفٹ وال سوچدے نیں۔ برصغیر دے مزاج وچ تشدد نہیں اے،
اتھے کوئی تحریک وی تشدد راہیں کامیاب نہیں ہوئی۔ پنجاب وچ سیاست کرنی اے
تے کسے سچے ڈھنگ نال کرو۔ تساں مذہب نوں گالھ کڈھ دے او پر ایہ گل بھل
جان دے او کہ پنجابی تے مولوی نوں کمی سمجھدا اے، صوفی درویش دا احترام کردا اے۔
ایہدے اندر خالق نال جڑت والی سدھر بڑی مضبوط اے۔“ (28)

ایتھوں ایس گل دا گوڑ لگدا اے کہ اک پنجاب قوم کس فطرت دی مالک اے۔ ایہ ای نہیں
سگوں اتھے دے واسیاں تے ایس دھرتی نے اپنا اک نظام اے۔ تے جدوں اوس نظام وچ وگاڑ دی
کوشش ہوئی اے ایہ قوم اٹھ کھلوندی اے۔

پنڈاں دی اہمیت توں انکار نہیں کیوں جے ایہو تے اصل ساڈے وسیب دی سبجان اے۔ ایس

توں دکھ اسیں کچھ وی نہیں۔ ستار طاہر ہوراں ’سیر پکا دل‘ وچ پنڈ دے سوہنے رکھ رکھاتے اخلاقی قدراں دا مقام متحدہ ہو یا لکھدا اے:

”بندے نوں اپنیاں جڑاں نہیں سکھ دینیاں چاہیدیاں۔ جے جڑاں سک جان تے بندہ مک جاندا اے۔ ساڈیاں جڑاں ساڈے پنڈاں وچ نہیں تے اسیں پنڈاں نوں بھل کے دور چلے گئے آں۔“ (29)

جاگیر داری تے چودھراہٹ پنجاب دے پنڈ و سودے وگاڑ وچ وڈا ہتھ رکھدے نیں۔ کیوں جے ایس نظام دے تنگ لوک وسیب نوں چھڈ کے باہر دے مکاں دے دھکے کھاون تے مجبور نیں۔ ناول ’اک سمندر پار‘ وچ تنہا یوسفی ہوریں وسیب دے ایس نظام دیاں اوکھتاں نوں بیان کردے نیں۔ اوہ لوک جو وطن توں دور پئے وسدے نیں ایہ اوہناں دی ہڈیتی اے۔ ایس طرح لگدا اے جیویں ساری کتھا لکھاری نال آپے ای واپری ہووے۔ ناول دے مرکزی کردار ’پرویز‘ دے ملک بدر داستاں دے پچھوکڑ بارے یوسفی ہوریں لکھدے نیں:

”انسان صدیاں توں صرف رج کے روٹی کھان دے لالچ وچ پئی جنم بھوں چھڈ کے نویاں زویاں جا اباد کردا رہیا اے۔ ایہ ہجرتاں تے ایہ پنڈے، اوہناں دھرتیاں دے لوکاں نوں بہتے کٹنے پیندے نیں جہناں دا اپنا سماج سچ دا پاس نہیں کردا، جتھے چودھری رج کھاندا اے تے کی مونہ ویکھدا اے۔۔۔۔۔ سو ادھر تیل نکلیا، ایدھر بنگال توں لے کے افغانستان تائیں تے ہمالیہ توں لے کے سلیون تائیں اک دنیا نے ایہناں عرب پنڈاں ول منہ کر لیا۔“ (30)

پنجابی ناول، پنجاب وسیب دی اک بھرپور تصویر پیش کردا اے۔ جتھے سانوں رشتیاں ناٹیاں، زاتاں پاتاں، برادریاں، جاگیر داری، تے سوانی دے مقام بارے جانکاری ملدی اے۔ اوس دے نال نال پنجاب وسیب دے رسم رواج تے موسماں دا پتہ وی ملدا اے۔ پنجاب وچ بال دے جمن تے اوس دی بھال بارے فرزند علی اپنے ناول ’بھٹھل‘ وچ لکھدے نیں:

”سجرے جے بالاں دیاں لتاں بنھ کے ایس لئی جوڑ کے رکھدے سن کے ڈنگلیاں نہ ہو جاون۔ پنجابی ماواں بالاں دا سر گول پسند کردیاں نیں تے ایسے لئی سجرے نیانیاں دا سر گھٹ گھٹ کے گول بناون جتن کردیاں نیں۔“ (31)

پنجاب دے وسیب وچ نہ صرف سر بناون تے زور دتا جاندا اے سگوں سردی بناوٹ ویکھ کے بندے دی شخصیت دا اندازہ وی لایا جاندا اے۔ جیویں لے سردا لے نوں بے وقوف سمجھیا جاندا اے۔ تے

چوڑے متھے والوں خوش قسمت آکھیا جاندا اے۔

وسیب دے وچ اج وی مجھیاں گاں دی بوہلی (سوون گروں پہلا دودھ) پہلے دن گھر نہیں رکھی جاندی۔ مدر بشیر دے ناول ’سے‘ وچ ’چن‘ بابا جی ہوراں کولوں چکھدا اے تے اوہ ایس طرحاں جواب دیندے نیں:

”بابا جی ایہ بوہلی ایہناں واسطے کیوں۔۔۔؟ عامر چکھدا اے“

”پُت ساڈے پنڈ وچ جدوں وی کوئی گاں سووے تے اوس دی بوہلی ایہناں

نوں ضرور دیندی ہے۔ نہیں تاں پھل نہیں بچدا۔“ بابا جی نے آکھیا۔“ (32)

ایسے طرحاں موراں نوں مارن بارے ’سے‘ وچ نائلہ عامر نوں آکھدی اے:-

”اے وی مسلماناں دے کئی علاقیاں وچ ایس نوں مارنا گھور پاپ آکھیا جاندا

اے تے کجھ علاقیاں وچ ایس نوں مارنا عذاب سدن دا بہانہ وی آکھیا جاندا

ہے۔“ (33)

ایہ سب لوک اعتقادات دیاں مثالاں نیں، جو ساڈے وسیب وچ عام نیں تے ایہناں تے عمل نہ کرنا پاپ دے برابر اے۔ کئی تھاواں تے ایہ اعتقادات مذہب تے دین نالوں وی ودھ حثیت رکھدے نیں۔ ذاتاں، درجیاں تے فرقیاں وچ ونڈے پنجاب وسیب دے بارے لکھے ناولاں وچ اک ہور اضافہ نوں پود دے ’سید غضنفر حسین بخاری‘ دا ناول ’عین شین تے قاف‘ اے۔ ناول دے ناں توں پتہ لگدا اے ناول کارارد و لکھاریاں توں متاثر اے۔ پر ناول وچ لہجہ ٹھیٹھ پنجابی اے۔ پنجاب وسیب وچ اُچیاں تے کمی ذاتاں بارے بھرواں لکھیا اے فیض پور دے چودھریاں دے بالاں دے سکول جاوَن دے منظر تے نظر کرو:-

”چوہدری ارشد دا منڈا ذکا اللہ چوتھی وچ پڑھدا سی۔ پہلی واری جدوں اوہنوں

اسحاق مصلیٰ تے چوہدری ارشد سکول چھڈن آئے سن تے اوہ دویں پیو پتر

گھوڑے تے سوار سن۔ ذکا اللہ دا سکول جانا وی چوکھا عجیب سی۔ وڈے ویلے

اسحاق مصلیٰ نے ذکا نوں گھوڑے تے بیٹھانا تے آپ واگاں پھڑکے اگے پیری

ٹرنا۔ سکولے ماسٹر نیاز ہوراں نے گھوڑے تے بیٹھے بٹھائے ذکا اللہ نوں سبق

دینا۔ کیوں جے چوہدری ارشد نے ماسٹر ہوراں نوں آکھیا سی کہ ذکا اللہ کمیاں

دے جاتکاں نال بھونیں تے نہیں بیٹھے گا۔“ (34)

ایہ ذاتاں دیاں ونڈاں نے وسیب وچ درجے مقرر کیتے ہوئے نیں، اُتلے درجے دے لوک تھلے والیاں نال بیٹھ کے علم حاصل کرن نوں وی ہتک جاندے نیں۔ چودھری کمی دا استحصاں کرن وچ کوئی کسر نہیں

چھڈ دا اے۔ ایہناں پکھاں راہیں وسیب دا کوئج وکھالیا گیا اے۔
 پنجابی ناول وچ پورا پنجابی وسیب وکھالی دیندا اے۔ جس وچ پینڈو تے شہری دونویں وسیباں
 دے انگ ملدے نیں۔ ایہناں ناولاں وچ سانجھے پنجاب توں لے کے اسانجھے پنجاب تک سارا
 مہاندرا اگھڑواں اے۔ ایہناں ناولاں راہیں پنجاب دے اتہاس توں لے کے مقامی رہتل دے ریتاں
 رواجوں دے نظاماں دی پوری جانکاری ملدی اے۔ پنجابی ناول اصل وچ پنجاب وسیب دا انسائیکلو پیڈیا
 اے۔

حوالے:

- * بشری اعجاز، لیکچرار پنجابی، گورنمنٹ ڈگری کالج برائے خواتین، خیرپور، بہاولپور
- 1- شفقت تنویر مرزا۔ تحریک آزادی تے پاکستان وچ پنجاب دا حصہ (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1993ء) 245۔
- 2- ڈاکٹر انجم رحمانی، پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ (لاہور: الفیصل ناشران، 1998ء) 210۔
- 3- محمد حنیف رامے، پنجاب کا مقدمہ (لاہور: جنگ پبلشرز پریس، 1988ء) 29۔
- 4- محمد حنیف رامے، پنجاب کا مقدمہ، 21۔
- 5- تنویر بخاری، تنویر اللغات (لاہور: اردو سائنس بورڈ، 1989ء) 1502۔
- 6- اقبال صلا الدین۔ وڈی پنجابی لغت (لاہور: عزیز پبلشرز، 2002ء) 1661۔
- 7- اقبال صلا الدین۔ وڈی پنجابی لغت، 2819۔
- 8- سردر محمد خاں۔ پنجابی اُردو ڈکشنری (لاہور: پاکستان پنجاب ادبی بورڈ، 2009ء) 1853۔
- 9- سردر محمد خاں۔ پنجابی اُردو ڈکشنری، 3421۔
- 10- شیراز طاہر، شیراز اللغات (پشاور: گندھارا ہندکو اکیڈمی) 330۔
- 11- جمیل جالبی، ڈاکٹر۔ پاکستانی کلچر (کراچی: نیو جاز پریس، 1997ء) 42۔
- 12- سبط حسن۔ پاکستان میں تہذیب کا ارتقاء (کراچی: مکتبہ دانیال، 2002ء) 17۔
- 13- اشتیاق احمد (مرتب)۔ کلچر (مشمولہ مضمون) (لاہور: بیت الحکمت، 2007ء) 312۔
- 14- ول ڈیورانٹ۔ انسانی تہذیب کا ارتقاء (مترجم: تنویر جہاں) (لاہور: فکشن ہاؤس، 1990ء) 11۔
15. Arnoland, M. Culture Evaluation: A study of social origins and development, New York, The country co. 1954. P.8

16. Broom & Selzmick, Sociology A Text with adapted Reading(III Ed.)
New York, Harpers Row Publishers. P.6
17. Suther Woodward, Introductory Sociology Lippincott Co. 1948, P.23
18. Altman,Iwin, Culture and Enviornment, New York, Cambridge
University Press P.3
19. Elliot,T.S, Notes Towards the definition of Culture, London Faber &
Faber, 1988. P.120
- 20- سلیم خان گمی۔ سانجھ (لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1969ء) 34۔
- 21- سلیم خان گمی۔ سانجھ، 34۔
- 22- افضل احسن رندھاوا۔ دیواتے دریا (لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2002ء) 126۔
- 23- نادم عصری۔ اک آنکھی دھی پنجاب دی (لاہور: اقدس پبلی کیشنز، 1976ء) 153۔
- 24- رضیہ نور محمد۔ بلدے دیوے (لاہور: مکتبہ معین اللادب، 1976ء) 285۔
- 25- ظفر لاشاری۔ پہاچ (لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1983ء) 74۔
- 26- دلشاد کلانچوی۔ سارے سکھ سہاگڑے (بہاولپور: اکادمی سرائیکی ادب، 1991ء) 22۔
- 27- افضل احسن رندھاوا۔ دوآبہ (فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1981ء) 31۔
- 28- الیاس گھمن۔ پرانا پنڈ (لاہور: روئل پبلی کیشنز، 1994ء) 30۔
- 29- فرزند علی۔ بھٹھل (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء) 207۔
- 30- ستار طاہر، سیر پکا دل (لاہور: ادارہ پنجابی زبان ثقافت، 2000ء) 13۔
- 31- میر تہا یوسفی، اک سمندر پار (لاہور: ادارہ پنجابی زبان ثقافت، 2000ء) 26۔
- 32- فرزند علی۔ بھٹھل، 132۔
- 33- مدثر بشیر۔ سے (لاہور: سچیت کتاب گھر، 2009ء) 30۔
- 34- سید غففر حسین بخاری۔ عین شین قاف (لاہور: سچیت کتاب گھر، 2012ء) 44۔